

Tvangsarbeidssaker i Norsk Retstidende

– En studie av rettsvesenets behandling av fattige 1880-1906¹

Bue Wigernes, masterstudent i historie, UiO

E-post: buew@student.hf.uio.no

Innledning – Tvangsarbeidsanstalten Prinds Christian Augusts Mindes arkiver

Utgangspunktet for denne oppgaven er arkivet til den tidligere tvangsarbeidsanstalten ved Prinds Christian Augusts Minde, som ligger den dag i dag i Storgaten 36 i Oslo. Anstalten gikk også under navnet Mangelsgården,² eller innefor rettsvesenet, Kristiania Tvangsarbeidsanstalt.³ Arkivet inneholder blant annet vitneavhør og dommer fra perioden 1882-1906.⁴ Arkivet er ikke blitt benyttet i forskning i særlig stor grad, kun i enkelte artikler i *Tobias*, tidskrift for Oslohistorie, eller Byarkivet i Oslo sine hjemmesider.⁵ Det er ikke lengre siden enn i 2005 at det ble fraktet til Byarkivet etter at det ble ”gjenoppdaget” på et støvete loft i lokalene i Prinds Christian Augusts Minde, heretter bare kalt ”Prindsen”.⁶ Arkivets opphavsted, tidsrom, og type innhold gir således rammene for oppgaven, selv om denne rammen vil bli overskredet noe.

I denne oppgaven vil jeg undersøke hvordan de innsatte havnet på tvangsarbeidsanstalten og i den forbindelsen deres rettssikkerhet. Med rettssikkerhet mener jeg her muligheten for å prøve sin sak for en domstol eller andre klageinstanser. På grunn av

¹ Denne artikkelen er en bacheloroppgave i historie avlagt ved Universitetet i Oslo våren 2011. I den forbindelse vil jeg særlig takke min veileder Hilde Sandvik for nyttige kommentarer, råd og et solid faglig opplegg, Johanne Bergkvist for tilrettelegging på byarkivet samt tipset om Norsk Retstidende og Wenche Blomberg for en historisk omvisning i Prinds Christian Augusts Minde. En takk også til mine medstudenter for tips og deling av sine erfaringer med oppgavearbeidet. Kun mindre rettelser og tilføyelser er foretatt i denne versjonen.

² ”Gården var bygget af eller tilhørte en general *Mangelsen*; da den så (fra 1819) blev bolig for mennesker, som befandt sig i den yderste *mangel*, så syntes publikum – *det* publikum, som mest kom i berørelse med gården –, at det navn, denne allerede havde efter eieren, passede utmærket godt.” Sundt, E., 1979, 1870, *Om fattigforholdene i Christiania*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo, s. 145.

³ Norsk Retstidende, Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi, Den norske Sagsførerforening, 1884, s. 664. Heretter benyttes den vanlige måten å referere til Norsk Retstidende: Retstidende. Samt høyesterettsdommer gjengitt i Norsk Retstidende: Rt 1884 s 664.

⁴ Byarkivet i Oslo, Fattigvæsenet i Christiania, Tvangsarbeidsanstalten Prinds Christian August Minde

⁵ Hofstad, M.B., 2009, ”Tiggere og løsgjengere i Kristiania”, *Tobias*, årgang 18, nr. 2. ss. 56-62. Byarkivets hjemmesider inneholder blant annet ”De fattiges stemme” med underartikkelen ”En tiggers historie” <http://www.byarkivet.oslo.kommune.no> [19.05.2011]

⁶ Ellen Røsjø, 2005, ”Spennende arkivskatter på sotete loft”, <http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/article48423-961.html> [19.05.2011]

oppgavens begrensede omfang vil jeg særlig fokuserer på høyesterettsdommer gjengitt i Norsk Retstidende og innrapportert statistikk fra perioden. Jeg bruker Norsk Retstidende som kilde framfor Høyesteretts arkiver i og med at dommer gjengitt i Norsk Retstidende avdekker en ekstra dimensjon – konsekvenser ikke bare for den enkelte tiltalte i en spesifikk sak – men også andre tiltalte, siden høyesterettsdommer i Norsk Retstidende ble brukt (og blir fremdeles brukt) som rettskilde i rettssaker. Dessuten kan eventuelle høyesterettsavgjørelser⁷ hatt konsekvenser for behandlingen av de som ble innsatt på tvangsarbeidsanstalten. Norsk Retstidende vil også gi et innblikk i prosessen fra første tiltale til endelig dom, motiv for lovbruddet og anke, og hva dommerne la vekt på i domfellelsen og straffeutmålingen.

I. Tidligere forskning

Som nevnt innledningsvis er Prindsens arkiver i liten grad benyttet i forskning. Tvangsarbeid har riktig nok blitt belyst, men da i et større sosialpolitisk perspektiv.⁸ Frode Ulvunds “Byens Udsud? Ein studie av karrierar som innsett i tvangsarbeids- og straffanstaltar i Bergen ca 1850-75” fokuserer på tvangsarbeid samt rettsvesenet. Men den faller litt utenfor rammen jeg satt for denne oppgaven både hva angår tidsrom og sted. Ulvund ser heller ikke på anke- og klagemuligheter samt motiver bak dette. G. Hallager tar for seg Høyesteretts historie og viktige høyesterettsdommer i *Norges Høyesteret 1815-1915*. Hallager fokuserer verken på tvangsarbeid eller fattiglovene.⁹ Nils Rune Langeland i første bind av *Siste ord: Høgsterett i norsk historie 1814-1905* og Erling Sandmo i andre bind: *Høyesterett i norsk historie 1905-1965*, kommer begge inn på tvangsarbeid, men ikke i tidsperioden ca 1860-1915.¹⁰

⁷ Høyesterett avviser saker som de mener aldri burde ha blitt prosessert innenfor domstolene. De fatter altså en avgjørelse og ikke en dom.

⁸ Midré, G. 1995, *Bot, bedring, eller brød? Om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjon til verlferdsstaten*, 2. utg., Rådet for samfunnsvitenskapelig forskning NAVF, Universitetsforlaget; Seip, A-L, 1984,1994, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, 2. utg., Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.

⁹ Hallager fokuserer riktig nok på sosialistiske bevegelser og arbeidere som utfordrer deler av norsk lov. Men lavere samfunnssjikt enn arbeidere fokuserer Hallager ikke på. Hallager, G., 1915-16, *Norges Høyesteret 1815-1915*, Bind I-II, H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Kristiania.

¹⁰ Se spesielt Langeland, 2005, “[Del III:] Borgerfridomen, Kap. 2: Høgsterett og ’Lausfolket’” og Sandmo, 2005, ”Kap. 5: De fordømtes rettigheter.” 2005, *Siste ord*. I-II, Cappelen, Oslo.

II. Fattiglovene av 1863 - Lik straff ulik prosess

I denne oppgaven vil jeg bruke ordet ”straff” for den konsekvensen personer fikk ved å bli henvist eller dømt til tvangsarbeid. Denne bruken av ordet er problematisk og kan diskuteres, men hovedpoenget med bruken av ordet ”straff” er at de med hjemmel i lovverk ble henvist eller dømt til tvangsarbeid.¹¹ For enkelthetens skyld vil jeg kalle de sakene hvor straffen kunne være tvangsarbeid, for ”tvangsarbeidssaker”.

Lovene som regulert innsettelse av personer til tvangsarbeidsanstalt var lovene av 6. juni, 1863: Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne og Lov om Fattigvæsenet paa Landet. Heretter kalt Fattiglovene av 1863. Det er flere paragrafer som kunne gi myndighet til å sette folk til tvangsarbeid. (§ i parentes indikerer for ”Landet”). Etter § 59 (§ 74) ”Betleri” (tiggung), der bestemmelsen ”omvankende” eller bruk av falske almissebrev innbar en straffeskjerpelse, § 61 (§ 76) ”Ørkesløshed og Drukkenskap”, § 60 (§ 75) ”Landstrygere af Fantefolket”, § 62 (§ 77) mødre som har forlatt eller som ikke ville forsørge sin barn, dessuten gir (§ 77) anledning til å sette inn ”Lægslemmer, som vise fortsatt Opsæftighed, Dovensakb eller andet utilbørligt Forhold mod Lægdsyderen eller gentagen Gange forlader sit Lægd.” Samt § 68 (§ 83) foreldre som lar sine barn tigge. Det var derimot lov å tigge av de en kjente § 67 (§ 82). Straffene for å overtrede, eller falle inn under disse bestemmelsene var for de fleste tvangsarbeid. For overtredelse av §§ 59 (74), og 68 (83), var straffen enten tvangsarbeid eller fengsel på vand og brød. § 61 ga også myndighet til å stille ”Løsgjængere” for politirett, og dømme de til fengsel hvis de ikke kunne innsettes i en tvangsarbeidsanstalt. Personer under 15år kunne ikke innsettes i tvangsarbeidsanstalt. (Derimot kunne barn under 15 år, som betlet bli straffet med ris eller fengsel § 69 (§ 84)).¹²

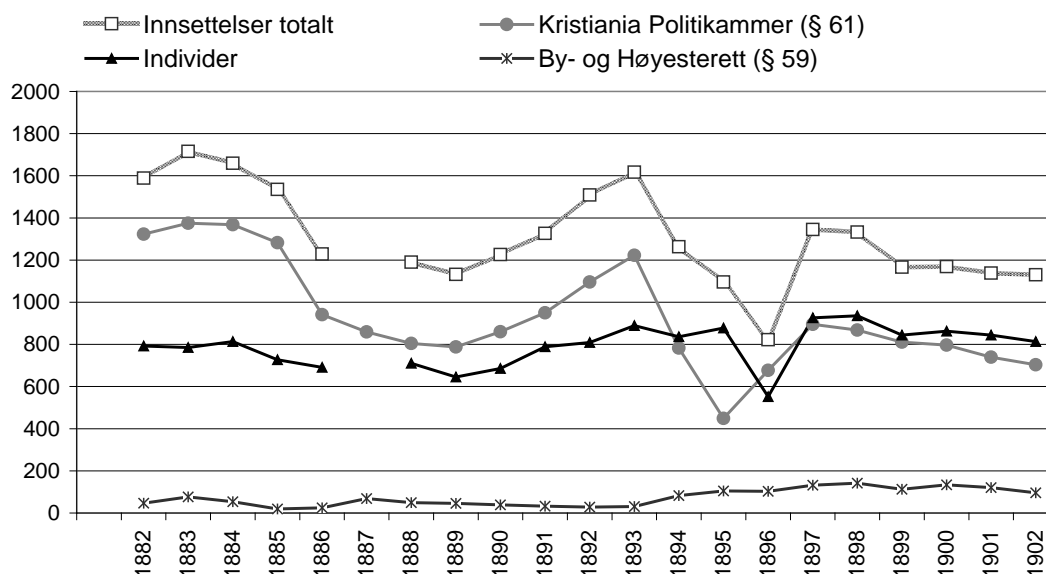
Beretninger fra Prindsen i de kommunale aktstykkene for Kristiania gir et innblikk i hvordan de innsatte havnet på Prindsen. I beretningene var det oppført forskjellige kategorier for innsettelse, blant annet ”efter Byrets- eller Høiesteretsdom for Betleri”. Nedenfor er resultatet av en undersøkelse av beretningene i nesten hele arkivets tidsrom 1882-1902.¹³

¹¹ For en nærmere diskusjon av begreper som ”straff” anvendt på tvangsarbeid se Ulvund, F., 2002, ”Byens Udskud”? Ein studie av karrierar som innsett i tvangsarbeids- og straffanstalt i Bergen ca 1850-75” Avhandling for graden dr. philos, UiB, s. 24-7, 90-91.

¹² Lovene av 6 Juni 1863: Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne og Lov om Fattigvæsenet paa Landet.

¹³ Fra og med 1898: kun ”efter Domme for Betleri.” Etter 1902 forsvinner rapportene fra aktstykkene. Enkelte av tallene for 1887 er utelatt her grunnet uleselig kopi av kilden.

Diagram 1. Innsettelse på Prindsen

Kilde: Kommunale aktstykker for Kristiania 1883-1903.

Diagram 1 viser arten av innsettelse per år fordelt på antall individer per år for Tvangsarbeideranstalten Prinds Christian Augusts Minde.¹⁴ Menn utgjorde omtrent 80% av de innsatte og omtrent 95% av de som ble innsatt etter en dom for "Betleri" § 59 (§ 74).¹⁵ Som det fremkommer av forholdet mellom grafen for antall individer og det totale antall innsettelse, var det flere som ble satt inn flere ganger per år.¹⁶ Den største gruppen av de innsatte var de som falt under Fattiglovens bestemmelser i § 61 (§ 76): "I Tvangsarbeidshuse kunne efter Politiets Foranstaltninger indsættes Personer som der er hengivne til Ørkesløshed og Drukkenskap og af den Grund ikke kunne lovlig ernære sig."¹⁷

Denne store gruppen ble dermed satt inn etter et administrativt vedtak. Amtmenn og Kirke- og Undervisningsdepartementet var appell- og kontrollinstanser. Dette var en praksis som går tilbake til innføringen av Fattiglovene av 1845, som Fattiglovene av 1863 bygger på. Tvangsarbeid ble da sett på som et gode både for den som ble satt inn på en tvangsarbeidsanstalt og for samfunnet. Ved innføringen av Fattiglovene av 1863 ble tvangsarbeid på ny ansett som et gode, og helt nødvendig for de som falt under § 60 (§ 75) "fantefolk", slik at de "kunne underkastes en frugtbringende Paavirkning."¹⁸ Kritiske røster

¹⁴ Etter 1897 tas "Højesteret" ut av kategorien. Etter 1902 forvinner beretningene ut av aktstykkene.

¹⁵ Kommunale aktstykker for Kristiania 1883-1903, dokumentene "Beretning om Kristiania Fattigvæsen for Aaret..." 1882-1902.

¹⁶ Grafen "Innsettelse totalt" inneholder i tillegg til innsettelse etter §§ 59 (74), 61 (76) også etter flere av de andre §§ i Fattiglovene av 1863. Jf. Kommunale aktstykker for Kristiania 1883-1903, dokumentene "Beretning om Kristiania Fattigvæsen for Aaret..." 1882-1902

¹⁷ Lovene av 6 Juni 1863: Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne § 61 og Lov om Fattigvæsenet paa Landet § 74.

¹⁸ Utalelse fra Departementet gjengitt i Midré, G. 1995, s.100-101, 104-105.

som satte spørsmål ved de innsattes rettsikkerhet ble tilbakevist siden det ikke var å anse som en straff og forvaltningssystemet ble på ny godkjent av Stortinget.¹⁹

Innsettelse skjedde tilsynelatende både frivillig og ufrivillig: Anton Martinus Kjeldsberg var tidligere innsatt i tvangsarbeidsanstalt ”etter selv at have meldt sig for Politiet til Indsættelse, samt ... efter Hamars Byfogeds Bestemmelse...”²⁰ Om det var *mulig* for personer som ble innsatt på grunn av overtredelse av § 61 (§ 76) å klage på vedtaket til Amtmenn og Departementet har jeg ikke funnet ut av.²¹ Derimot var det tidligere på 1800-tallet flere vedtakssaker som havnet i rettsvesenet og helt til Høyesterett.²² Kan dette også ha skjedd med vedtak etter § 61 (§ 76) ”Ørkesløshed og Drukkenskab”, eller noen av de andre paragrafene²³ som ga mulighet til å innsette personer på tvangsarbeidsanstalt etter et vedtak?

III. Tvangsarbeidssaker i Retstidende

Retstidende publiserer i dag alle avgjørelser og kjennelser fra Høyesterett,²⁴ men slik var det ikke rundt århundreskifte 1900. Fra og med 1864 var det lov å publisere alt fra Høyesteretts voteringer og dommer. Da Norsk Retstidende og Ugeblad for Lovkyndighed ble slått sammen i 1871 fikk dette en praktisk virkning da den nye redaksjonen valgte å videreføre linjen fra ”Ugebladet”:

Redaktionen av ’Ugeblad for Lovkyndighed’ ... kunde ønske... av og til at meddele fuldstændig referat av mere interessante saker, særlig fordi den alsidige drøftelse under voteringen av rent juridiske spørsmål maatte ansees overordentlig lærerik. ... og senere lovet den ... at levere stenografisk referat av enhver høiesteressak av interesse. ... I de skriftelige saker var det forbundet med mindre vanskelighet at meddele utskrift av votering, og saadanne blev derfor helt fra ...[1864] av og til offentliggjort.²⁵

Redaksjonen for Retstidende valgte dermed kun å publisere de sakene som de anså som ”..de viktigste Høiesteretsdomme og saadanne Underretsdomme, der have Interesse for den praktiske Jurist...”²⁶

¹⁹ Midré, G. 1995, s.100-101, 104-105.

²⁰ Rt 1886 s 749.

²¹ Av den nåværende forskning på dette feltet jeg har undersøkt, er ikke dette belyst. Jf Kilde og litteraturlisten.

²² Langeland, 2005, ”Den prosessuelle avklaringa” s 262-82.

²³ Lovene av 6 Juni 1863: Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne og Lov om Fattigvæsenet paa Landet, (§ 60 (§ 75) § 62 (§ 77)), jf. beskrivelse ovenfor.

²⁴ Den Norske Advokatforening, ”Norsk Retstidende”,

<http://www.advokatforeningen.no/Medlemstilbud/Publikasjoner1/Norsk-retstidende/> [23.05.2011].

²⁵ Hallager, 1915-1916, Første bind, s.351, Andre bind, s.1-2.

²⁶ Rt. 1886, s. 912.

Det finnes et oversiktverk over så godt som samtlige høyesterettsavgjørelser som er publisert i Retstidende: Tom Arbo Høegs *Lov og dom: lovregister til Norsk Retstidende 1836-1968*. Etter å ha undersøkt de sakene som står oppført under lovparagrafene²⁷ hvor tvangsarbeid kunne idømmes eller vedtas i *Lov og dom* – samt at jeg har funnet en sak som ikke er kommet med i oversiktverket²⁸ – er det til sammen kun ni tvangsarbeidssaker i tidsrommet 1881-1906.²⁹ Kun tre av disse ente med tvangsarbeid. I den ene sakene er det ikke nevnt hvilken tvangsarbeidsanstalt den tiltalte skulle innsettes. Det står oppført i den andre sakene at den tiltalte skulle innsettes i ”Gjøviks Distriksfængsels Tvangsarbeidsanstalt”³⁰. I den tredje saken ble to personer dømt til innsettelse på Prindsen: Johan Karlsen Lund og Ole Olsen Ouli, henholdsvis 20 og 19 år ved domfellelse i Høyesterett den 4. Oktober 1884 for ”kvalificeret Beltleri”.³¹ Faktisk er denne saken den eneste hvor det fremkommer av dommen at innsettelsessted var Prindsen, som er publisert i Retstidende fra perioden Fattiglovene av 1863 var gyldig 1864-1906.³²

Som diagrammene 1 ovenfor og 2 nedenfor antyder, kan det trolig finnes langt flere tvangsarbeidssaker i både Prindsens og Høyesteretts arkiver. Årsakene til at det ikke ble publisert flere i Retstidende i (1864)1881-1906 kan blant annet være følgende: For det første, hvis sakene var enkle, og fikk lignende og summarisk behandling i Høyesterett, ble de nok av redaksjonen i Retstidende antakelig ansett som lite lærerike, slik at det holdt med et par eksempler i tillegg til de som kunne være viktige som rettskilder. For det andre, det var ikke mange som kunne anke: (som nevnte ovenfor) tilfeller av § 61(§76) ”Ørkesløshed og Drukkenskap” var ikke underlagt rettsvesenet men forvaltningen med Amtmenn og Departementet som appell- og kontrollinstanser. Men på en annen side, den andre bestemmelsen i § 61 ”Forsaavidt saadanne Løsgjængere ikke ifølge foranstaaende Bestemmelser indsættes i Tvangsaarbeidshuse, blive de efter Tiltale ved Politiret at straffe med Fængsel”³³ gir altså ankeadgang innenfor domstolene, men i Retstidende (1864-1906) er

²⁷ Lovene av 6 Juni 1863: Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne og Lov om Fattigvæsenet paa Landet, §§ 59 (74), 60 (75), 61 (76) og 68 (83), jf. forklaring av disse §§ ovenfor.

²⁸ Jeg anser det som meget trolig at de ni sakene jeg sitter igjen med, vil være de eneste sakene som ble publisert i Retstidende fra 1880 -1906 hvor dommen fra Høyesterett kunne være tvangsarbeid. Jf. forordene i Høeg, 1990, *Lov og dom: lovregister til Norsk Retstidende 1836-1968*, Det juridiske bibliotekfond & Ad Notam AS, Oslo.

²⁹ Høeg, 1990, s. 210-211; Rt 1881 s 786; Rt 1884 s 46; Rt 1884 s 664; Rt 1886 s 749; Rt 1887 s 889; Rt 1889 s 407; Rt 1890 s 235; Rt 1905 s 673; Rt 1905 s 848.

³⁰ Rt 1889 s 407; Rt 1886 s 749.

³¹ Rt 1884 s 664.

³² Andre tvangsarbeidssaker i perioden 1864-1906: Rt 1866 s 195, Rt 1869 s 475.

³³ Lovene av 6 Juni 1863: Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne og Lov om Fattigvæsenet paa Landet.

det ikke publisert en eneste sak. hvor tiltalen er § 61.³⁴ Men det skal sies at denne bestemmelsen ikke faller inn under ”tvangsarbeidssaker”, i og med at en slik politisak kun dreide seg om fengsel. Dermed er det fortsatt kun ”betlerisaker” etter §§ 59 (74), og 68 (83) som er ”tvangsarbeidssaker” i rettsvesenet. For det tredje, de som kunne anke etter å ha blitt dømt etter Fattiglovens §§ 59 (74), og 68 (83) og eller Kriminalloven av 1842 (for falskneri av offentlige tiggerbrev) kan ha unnlatt å anke, aksepterte dommen, eller anså det som umulig å få forandret dommen. Viljen til å ikke anke kan dessuten ha blitt påvirket av de høye saksomkostninger den tiltalte kunne bli stilt til ansvar for. Påtalemyndighetene kunne latt være å anke hvis de aksepterte dommen. For det fjerde, den ulike prosessmåten spesielt før Straffeprosessloven av 1887 trådte i kraft 1.1.1890, kan ha hatt strukturelle føringer. Hvor noen saker måtte inntre både Politiretten og så Stiftsoverretten før de ble anket til Høyesterett. Dermed er det trolig at flere saker ble avgjort i Stiftsoverretten. Dette kan også forklare hvorfor fire av de ni sakene gjengitt i Retstidende er fra Kristiania: Byretten i Kristiania dømte i første instans i tvangsarbeidssaker og anket rett til Høyesterett.³⁵ Til slutt kan det nevnes at den samme Straffeprosesslov av 1887 begrenset ankemuligheten. Fra og med 1.1.1890 måtte det vises til prosessuelle feil eller mangler. Det var altså ikke lengre mulig å anke bare på grunn av misnøye med dommen.³⁶ I hele seks av de ni sakene er det den tiltalte som anket antakelig grunnet misnøye med dommen, og disse seks er fra før 1.1.1890.³⁷ Kildene fra og med denne datoen styrker dette inntrykket siden det er et skifte i hvem som anker saken inn til Høyesteretts: personer med god kjennskap til det juridiske system og lover, statsadvokater.³⁸

Som diagram 1 viser, er et mindretall på Prindsen innsatt etter dom for betleri. Men i og med at Retstidende ble brukt som en rettskilde av jurister i Norge, så kan de ni tvangsarbeidssakene – altså betlerisaker – ha hatt innvirkning på langt flere saker enn de som ble prosessert i Kristiania eller endte med innsettelse på Prindsen.³⁹ Nedenfor er det et diagram som er basert på statistikk, rapportert inn til sentralt hold, over betlerisaker som endte med domfellelse.

³⁴ Kun en sak står oppført i *Lov og dom*, s. 211, under § 61, Rt 1886 s 749. Men denne saken gjelder tiltale etter § 59. Det henvises til § 61 siden den tiltalte tidligere har blitt innsatt på tvangsarbeidsanstalt under bestemmelsene i § 61.

³⁵ Schweigaard, 1891, *Den Norske Proce*, 5.utg, H. Aschehoug & Co., Christiania, s. 51, 71-72, 74; Nissen, G., et al, 1983, *Den dømmende makt: Domstolenes organisasjon og virksomhet 1814-1964*. Utgitt av Den norske Dommerforening, Universitetsforlaget, Oslo, s. 107; Rt 1881 s 786; Rt 1884 s 46; Rt 1884 s 664; Rt 1890 s 235.

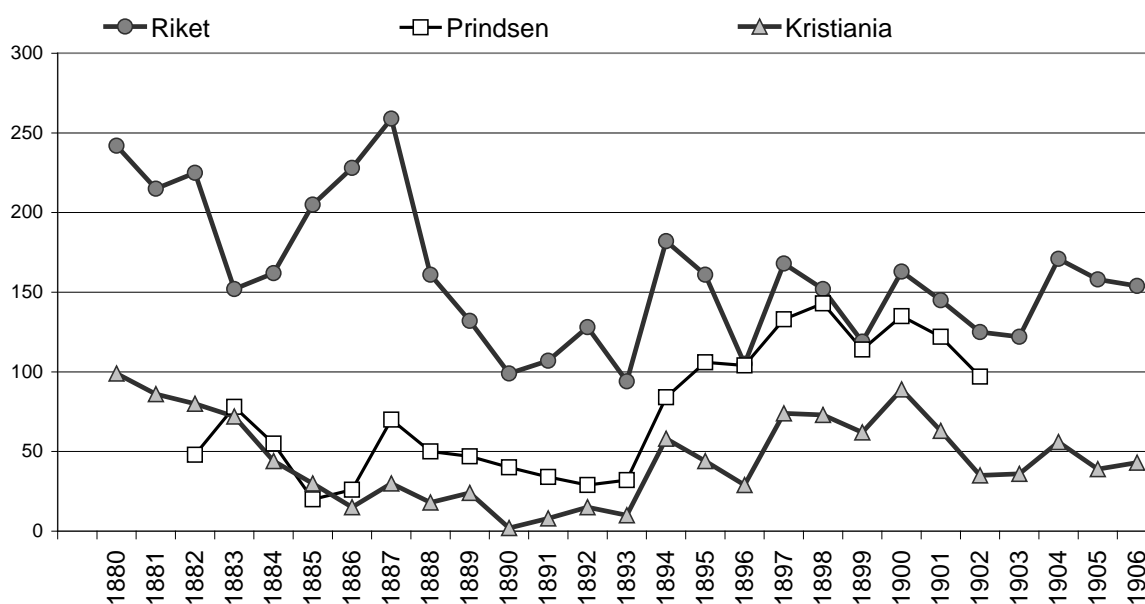
³⁶ Hallager, G., 1915-16, bind II, s. 171-172.

³⁷ Rt 1881 s 786; Rt 1884 s 46; Rt 1884 s 664; Rt 1886 s 749; Rt 1887 s 889; Rt 1890 s 235.

³⁸ Rt 1905 s 673; Rt 1905 s 848.

³⁹ I flere av de ni omtalte sakene i Retstidende kommer det fram at både Høyesterett og forskjellige underretter bruker Retstidende som rettskilde. Noen av de ni sakene blir dessuten brukt som rettskilde.

Diagram 2. Dommer for Betleri

Kilde: Tabeller vedkommende Norges Kriminalstatistik 1880-1906; Kommunale aktstykker for Kristiania 1883-1903.

Diagram 2. viser antall dommer for betleri i hele Norge (Riket) og Kristiania, og innsatte på Prindsen for betleri. Grafene for Riket og Kristiania inneholder dommer som medførte enten tvangsarbeid eller ”Fængsel paa Vand og Brød” etter bestemmelsene i Fattiglovene av 1863.⁴⁰ Det er kun grafen for Prindsen hvor straffene er tvangsarbeid. Det kan tyde på at i perioden 1896 – 1902 ble nesten samtlige tiltalte som ble funnet skyldig for betleri idømt tvangsarbeid samt innsatt på Prindsen.

Etter den nye Straffeloven av 1902 (trådte i kraft 1.1.1905) inneholder grafene for Riket og Kristiania tilfeller av betinget fengselstraff.⁴¹ Retstidendes publikasjon av Høyesteretts dom av 15 juli 1905 hindret trolig bruk av betinget *tvangsarbeid* som straff for betleri:

Ved Dom, afsagt 25 Mai 1905, af Forhørsret i Fredrikstad blev saaledes kjent for Ret: [”]Sigtede, Enke Sofie Dorthea Kristine Hansen, bør for Overtrædelse af Lov af 6 Juni 1863 § 59 indsættes til Tvangsarbeide i 2 – to – Maaneder. Straffens Fuldbrydelse udsættes overensstemmende med Straffelovens § 52.” Denne Dom er af Statsadvokaten paaanket til Høiesteret paa Grund af Lovandvendelsen, idet der ikke antages at være lovlige Adgang til at idømme Tvangsarbeide betinget. Anken er af Kjæremaalsudvalget henvist til Prøvelse i Høiesteret.⁴²

⁴⁰ Lovene av 6 Juni 1863, Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne og Lov om Fattigvæsenet paa Landet § 59 (74), jf forklaring av Fattiglovene ovenfor.

⁴¹ Nissen, 1983, s. 121; Rt 1905 s 673. Det er mulig at betinget fengselstraff for betleri var mulig før 1905, etter Lov av 2.5.1894 som ”har bestemmelser om betingete straffedommer.” Nissen, ibid; Rt 1905 s 673.

⁴² Rt 1905 s 673.

Andre voterende, ekstraordinær assessor, Skifteforvalter Skattebøl, tar tak i det prinsipielle ved saken:

Det omhandlede Lovsted, som er en Gjentakelse af den ældre Lov af 2 Mai 1894^[43], undtagen forsaavidt at Hefte nu er kommet til, nævner Bøder, Hefte, og Fængsel. Jeg mener at Loven maa forudsættes at have nævnt de Straffe, som den vil skal komme i Betragtning ved det her foreliggende Spørgsmaal, og jeg antager ikke, at der er Plads for udvidende eller analogisk Fortolkning. Det er vistnok saa, at Tvangsarbeide i Fattiglovens § 59 er opstilt alternativt med Fængsel, men jeg mener, at det første i sit Væsen ikke kan sidestilles med Fængsel i sin Almindelighed⁴⁴

Flertallet av dommerne samtykket i dette. Med denne dommen var det dermed gjort kjent at tvangsarbeid ikke kunne idømmes betinget. Og Sofie Dorthea Kristine Hansen unnslopp både tvangsarbeid og ubetinget fengsel, da det ble tatt hensyn til at hun var i arbeid, hadde godandel, hennes "aabenhjertige Tilstaaelse", og at hun kun betlet i nød, og da i halvparten av tilfellene av personer hun kjente (som var tillatt § 67 (§ 82)).⁴⁵ Dette momentet, at dommerne la vekt på den tiltaltes intensjon bak tiggingen, bringer oppgaven over i neste avsnitt.

IV. Den tiltaltes moral

Hva mener jeg her med moral? Ganske enkelt: motivet for tiggingen. Høyesterett hadde i de ni sakene en tendens til å dømme de personene de anså som moralske – snakket sant, tagg kun i nød, ønsket å arbeide – mildere enn de anså som umoralske – snakket usant, ikke viste vilje til å arbeide, brukte falskt tiggerbrev, eller ble ansett som å ha feil livsholdning ("omvankende"). Men det er litt mer sammensatt en forespeilet her. Høyesterett var selvfølgelig bundet av å dømme etter en lov, Fattiglovene av 1863, som opererte med et slikt moralskskille, der den som hadde tigging som levebrød skulle dømmes strengere enn den som hadde tigget kun i et ytterst nødstilfelle. I henhold til betleriparagrafen § 59 (§ 74) var det to motiver som kunne være straffeskjerpene:

Betlere, som vandre om fra Sted til Sted i Flok og Følge, omvankende Personer, som betle, samt Enhver, som ved Falske Forgivender eller ved Trudsler søger at skaffe sig Almisse, belægges for Betleri,

⁴³ Jf. fotnote 39.

⁴⁴ Rt 1905 s 673.

⁴⁵ Rt 1905 s 673.

saafremt ikke Handlingen efter den øvrige Lovgivning bliver at anse med høiere Straf, med det Dobbelte af den i denne § fastsatte Straf.⁴⁶

Høyesterett viste også en mer pragmatisk side: det virker som om de dømte både etter tiltaltes beste (hvis tiltalte var moralsk), men også det offentliges beste (og da gjerne økonomisk) uavhengig av den tiltaltes moral. Dette slo litt ulikt ut avhengig av i hvilken situasjon tiltalte var i (jevnfør diskusjonen nedenfor). Seks av de ni sakene som er publisert i Retstidende 1881-1906 blir de overnevnte straffeskjerpene momentene i § 59 (§ 74) gjenstand for dommernes bedømming. ”Falske Foregivender” var tema i fire saker. Som det står i sitatet fra § 59 (§ 74) kan handlingen falle inn under en annen lov: Kriminalloven av 1842, med straffer som kunne innebære straffearbeid (som var lengre og hadde et strengere regime enn tvangsarbeid). Dette gjaldt særlig om tiggerbrevet kunne ansees som en forfalskning av et offentlig dokument.⁴⁷

Det kommer frem i to saker at spørsmålet om ”omvankende” er motiv for å anke saken til Høyesterett.⁴⁸ Jeg vil senere se nærmere på disse to saken som et illustrerende eksempel.

I de ni tvangsarbeidssakene, som alle viste seg å være betlerisaker, er det i hver sak syv dommere. Det er for det meste forskjellige dommere i hver sak, kun enkelte er med i noen av sakene. Men det som slår meg er deres tilsynelatende enighet, dommen faller enstemmig i nesten alle disse betlerisakene. I kun en av sakene, Rt 1886 s 749, er det en dommer som ikke uttrykker enighet med flertallet. En slik enighet og minst to andre faktorer kan tyde på at ikke var spesielt kontroversielt. Andre saker i Høyesterett i tidsperioden 1880-1905 skapte store reaksjoner i samfunnet: den såkalte Bohemsaken mot Hans Jæger og Albertinesaken mot Chritian Krogh. Kjønn- og seksualmoral var tydeligvis kraftigere kost enn å sende fattige i tvangsarbeid eller fengsel.⁴⁹ Dessuten, ved søk i Aftenpostens arkiver finnes det i realiteten ingen treff der både ”betleri” og ”Høiesteret” eller lignende stavelser er søkeordene.⁵⁰

Det var stor sosial avstand mellom dommerne i Høyesterett og de tiltalte i de ni saken i Retstidende. De tiltalte var en svært differensiert gruppe. Det er en mor, hvis barn har tigget. Unge gutter uten arbeid. Svensker og nordmenn som enten er på vandring etter arbeid, eller på

⁴⁶ Lovene av 6 Juni 1863, Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne og Lov om Fattigvæsenet paa Landet.

⁴⁷ Rt 1884 s 46; Rt 1884 s 664; Rt 1887 s 889; Rt 1890 s 235.

⁴⁸ Rt 1886 s 749; Rt 1889 s 407.

⁴⁹ Langeland, 2005, s. 399-409.

⁵⁰ Kun et treff når både ”Betleri” og ”Høiesteret” var søkeordene for hele tidsperioden til Aftenpostens arkiv (1860-d.d): ”Injuriesager for Høiesteret”. den 27.juli 1892 Dette er kun en annonse over kommende ”Injuriesager”, hvor ingen omtaler betleri. Til sammenligning var det henholdsvis 145 og 170 treff på ordene ”Betleri” og ”Betler” i samme arkiv for tidsperioden 1880 -1906. Og 289 på ordet ”Høiesteret” <http://www.aftenposten.no>.

vei til foreldrenes hjemstedet etter at de ikke ha fått arbeid. Eller de har svekket arbeidskapasitet grunnet skade og uten vilje til å søke arbeid. Det er en kvinne som er i arbeid, og det er, etter dagens syn, en person i pensjonsalderen. Hos flere av de kan det antydes at de betlet kun i nød. Hos noen av disse og hos andre kan en spore at de har enten gitt opp å få seg arbeid, eller ikke ønsker å ha de jobbene de kanskje kunne få. Hos noen antydes det også at de ikke er arbeidsføre nok grunnet sykdom eller skade. Det er også en som har problemer med ”sterke Drikke”.⁵¹ Altså, det er en meget sammensatt gruppe hvis eneste likhet er at de har tiggert på grunn av fattigdom. Det skal legges til at slik det gjengis i Retstidende er det i de fleste sakene lagt vekt på den tiltaltes moral eller umoral.

I saken, Rt 1886 s 749, høyesterettsdom av 20. Mars 1886 mot Anton Martinius Kjeldsberg, er det Kjeldsberg selv som har brakt saken inn for Høyesterett, etter å ha anket Byfogdens dom, så vel som Kristianina Stiftoverrets stadfesting av samme dom:

for 3 Gangs forøvet Betleri (som omvankende) tilfunden 16 Dages Fængsel paa Vand og Brød, hvorhos han af Overretten er tilpligtet at udrede 5 Kr. i Erstatning til Statskassen for Ovrretsreferatet.⁵²

Førstevoterende Ph. Hansteen , altså den dommeren som først redegjør for saken og dommen, legger vekt på den tiltaltes erkjennelse og motiv for betlingen:

Angj. har under Sagen ... erkjent, at han ... at være ankommet til Lillehammer, samme Dag betlet dersteds paa forskjellige Steder, da han ved sin Ankomst til Byen var saa godt som hjælpeløs. Han var, efter hvad han siger, ikke beruset. ... [A]t han ved sin Ankomst til Hamar havde til Hensigt at søge Arbeide dersteds og hvis dette ikke opnaaedes, at komme hjem til sine Forældre i Trondhjem, samt naar derhos hensees til, at Lillehammer er beliggende netop paa den direkte Vei fra Hamar til Trondhjem, forekommer det mig ingeniende usandsynligt, at Angj., da han anholdtes i Lillehammer, virkelig har været paa Tur til sit Fædrenehjem⁵³

Dommeren la vekt på den tiltaltes vilje til å søke arbeid, og hvis han ikke kunne få dette, dra hjem til sine foreldre og dermed unngå å legge det offentlige til byrde.

Tiltalte selv nektet for at han var en omvankende person, som har virket straffeskjerpene, men han erkjenner at han har betlet. Om han anket på grunn av definisjonen, som innebærer at han ikke viser vilje til å ta arbeid, eller straffen han fikk, er et godt spørsmål. Derimot kommer det klart fram at han heller ville bli innsatt på

⁵¹ Rt 1886 s 749: ”Under Betlerisagen mod ham paa Lillehammer i 1884 sagde han, at han var tilbøielig til sterke Drikke, og at dette var den væsentlige Grund til hans Ulykke.”

⁵² Rt 1886 s 749

⁵³ Rt 1886 s 749

tvangsarbeidsanstalten i Gjøvik i seks måneder enn å sitte i fengsel på vand og brød i 16 dager. Førstevoterende Ph. Hansteen legger vekt på at den tiltaltes ønske om forbedring, men mener at fengsel i ti dager vil være bedre:

At han selv foretrækker Hensættelse i Arbeidsanstalt bør nemlig efter min Mening ikke komme i nogen Betragtning, medens dels Muligheden af, at han efter udstaaet Staf maaske kan komme tilbage til sit Fædrenejhem og der blive ledet ind paa et bedre Liv, dels Hensynet til hans sansynlige Hjemstavnsforholde synes at tale mod en saa lang Indsættelse i Tvangsarbeidersanstalt...⁵⁴

Dommeren la altså vekt på at dette var det beste for den tiltalte. Den endelige dommen blev derimot tvangsarbeid etter andrevoterendes innvending: ”Forøverigt enig med Førstevoterende antager jeg, at Straffen rettes bestemmes til Indsættelse i Tvangsarbeidsanstalt i 6 Maaneder. L. Birkeland.”⁵⁵

I en lignende sak tre år senere, Rt 1889 s 407, er den tiltaltes væremåte – om han er ”omvankende” eller en arbeidsvillig person i nød – igjen tema. Men i denne saken er det offentligheten som ønsker å få den tiltalte dømt som ”omvankende”.

Efter summarisk Politretsbehandling blev [Bengt Svensson Mellin, svensk af fødsel,] ved Sands Sorenskriveris Dom af 26 Septbr. f. A. for Betleri efter Fattiglovens § 74 idømt 2 Maaneders Tvangsarbeide. Dommen vedtoges af Angj., men da Amtmanden i Redenæs fandt, at han som omvankende Person maatte dømmes efter det strengeste Bud i Fattiglovens § 59 og § 74, paaankedes Sagen paa det Offentliges Vegne til Kristiansands Overret, der imidlertid i Dom af 24 Oktbr. næstefter stadfæstede Politiretsdommen, idet Straffen dog erklæredes udstaaet ved Tilt.s Arrest. Overrettens Dom er nu paa samme Maade som Politiretsdommen af Amtet paaanket til Høiesteret.⁵⁶

Hvilke konsekvenser tidligere betleridommer gjengitt i Retstidende kunne ha, kommer fram i denne saken: Den overnevnte sak, Rt 1886 s 749, ble her benyttet som rettskilde av en underrett mens Høyesterett benyttet en annen betlerisak, Rt 1866 s 195. Hvis Amtmannen i Rædnes hadde akseptert at Rt 1886 s 749 var et gyldig prejudikat, så hadde kanskje ikke saken blitt anket til Høyesterett:

At Arbeide i den lange Tid og paa de mange forskjellige Steder, hvor han havde været inde, ikke skulde have været at erholde, synes ganske utroligt... Ved sit omflakkende Liv i et fremmed Land, uden noget

⁵⁴ Rt 1886 s 749

⁵⁵ Rt 1886 s 749

⁵⁶ Rt 1889 s 407

bestemt Maal, kan han efter min Formening ikke betragtes anderledes end som en omvankende Person, der ved paa samme Tid gjøre sig skyldig i Betleri har forskyldt den i saadant Tilfælde bestemte strengere Straf, jfr. Retst. 1866 S. 195). I den af Overretten citerede Høyesteretssag, Retst. for 1886 S. 749), antages Angj. at have været paa Veien til sit Hjem, hvorfor den i samme afsagte Dom ikke kan paaberaabes som noget afgjørende Præjudikat for nærværende Tilfælde⁵⁷

Det fremkommer også at førstevoterende, J. Blich, la vekt på troverdigheten til den tiltalte, da den tiltaltes handlinger, eller ”væremåte” som omvankende, ikke samsvarte med det Blich anså for å være vandring etter arbeid. Den tiltalte kunne ikke vise til mer enn tre dagers arbeid i løpet av et og ethalvt år – den tid han hadde oppholdt seg i Norge.

Derimot kan det virke litt underlig at høyesterett denne gang dømte den tiltalte Mellin for å være omvankende, og ikke i forrige sak der den tiltalte Kjeldsberg i de seks foregående år ”har tidligere været straffet 3 Gange for Tyveri og 2 Gange for Betleri (som omvankende). ... Han har derhos 3 Gange været indsat i Arbeidsanstalt i Henhold til Fattiglovens § 61”. Og at den tiltalte Kjeldsberg ikke kunne vise til mye arbeid de seks årene før dommen i Høyesteret: ”Efterat han i Dagene fra 5 til 16 Novbr. 1885 havde udstaaet ...10 Dages Fængsel paa Vand og Brød, arbeidede han...nogen Tid intil 19 eller 20 Decbr. paa 3 Gaarde i Vang med Maskintærskning.”⁵⁸

Derimot kan Kjeldsbergs utrykte vilje om å forbedre sitt liv (som nevnt ovenfor), at han fremstod som en ”angrende synder” vært utslagsgivende for at han ikke ble dømt etter definisjonen ”omvankende”. Det er også grunn til å fatte mistanke om Mellins nasjonalitet kan ha påvirket dommernes bedømming. Men dette blir ren spekulasjon utifra disse kildene.

VI. Avsluttende bemerkninger

De som ble satt inn på tvangsarbeidssanstalt hadde ulik klageadgang, fordi deres væremåte eller livsstilling hadde ulik rettslig stilling. Hvis en person verken hadde arbeid eller bosted eller noen som kunne forsørge seg (og formue må en legge til) kunne denne personen bli innsatt på tvangsarbeidssanstalt opptil et år kun fordi han/hun var i denne situasjonen. Deres klageadgang er fortsatt ikke belyst. Men de som begikk et annet lovbrudd; betleri, tigging, fikk en annen rettslig stilling. Deres pågåenhet, eller skal vi si aktive fattigdom, i kontrast til den mer passive ”væremåten”, ble derfor ansett som mer på linje med en kriminell handling. Her var det virkelig ment som straff og ikke bare disiplinering. Men dette ga de tiltalte også

⁵⁷ Rt 1889 s 407. To fotnoter fra sitatet er tatt ut.

⁵⁸ Rt 1886 s 749

en klageadgang: en dom kunne ankes helt til Høyesterett. Bare et fåtall av de som ble innsatt på Prindsen var dermed de eneste som hadde denne rettslige stillingen. Trolig var det et fåtall også på landsbasis, men jeg mangler kilder for hvor mange som ble satt inn på de andre tvangsarbeidsanstaltene etter de andre paragrafene i Fattiglovene av 1863 i perioden 1880-1906. Det er i stor grad den tiltalte selv som anker saken (seks av ni saker) når de hadde muligheten til det (før den nye Straffeprosesloven av 1887 trådte i kraft 1.1.1890). Motivet for å anke har jeg kun belyst grundig med tre saker (Rt 1905 s 673, Rt 1886 s 749, Rt 1889 s 407). Jeg har ikke funnet kilder som belyser om det ble prosessert noen Politisaker etter § 61, angående bestemmelsen om fengsling av "saadane Løsgjængere" som paragrafen var ment for. Det eneste jeg vet er at med stor sannsynlighet ikke er publisert en eneste slik sak i Retstidende. Og hvis det er tilfelle, kan det kanskje tyde på at ingen ble anket til Høyesterett, eller at det var en bestemmelse som var lite eller aldri brukt, eller at redaksjonen i Retstidende ikke mente at de sakene som eventuelt ble behandlet i Høyesterett verken var lærerike eller nyttige som rettskilder. Men jeg har påvist at Retstidende ble brukt som rettskilde i betlerisaker, slik at enkelte betlerisaker fikk konsekvenser for flere enn bare den (eller de) som ble tiltalt og dømt i den konkrete saken.

Kilder og litteratur

1. Utrykte kilder

Byarkivet i Oslo, Fattigvæsenet i Christiania, Tvangsarbeidsanstalten Prinds Christian August Minde.

2. Trykte kilder

2.1. Trykte kilder i serier

2.1.1. Oslo Byarkiv, Aktstykker

Kommunale aktstykker for Kristiania, 1883-1903, dokumentene i bind 2: "Beretning om Kristiania Fattigvæsen for Aaret..." 1882-1902.

2.1.2. Norges offisielle statistikk

Tabeller vedkommende Norges Kriminalstatistik 1880-1906, Udgivende af Den Kongelige Norske Regjerings Justis- og Politi-Departement. Fra 1887 utgitt av Det statistiske Centralbureau. Fra 1903 utgitt under navnet *Kriminalstatistik*.

Alle tabellene er under del "B. Politisager" for årene 1880-1904, under del "Forseelser" for årene 1905-1906.

1880-1882, "Tabel 23 Arten af de Forbrydelser, for hvilke de for Politiforseelser tiltalte Personer bleve straffældte."

1883-1884, "Tabel 21 Arten af de Forbrydelser, for hvilke de for Politiforseelser tiltalte Personer bleve straffældte."

1885-1889, "Tabel 21 Arten af de Politiforseelser, for hvilke de tiltalte Personer bleve straffældte."

1890-1891, "Tabel 14 Arten af de Politiforseelser, for Straf er idømt eller vedtaget."

1892-1894, "Tabel 19 Antal ved Dom eller Forelæg straffældte Personer, fordelte efter Forseelsernes Art."

1895-1899, "Tabel 19 Antal ved Dom eller Forelæg i Aaret ... straffældte Personer, fordelte efter Forseelsernes Art."

1900-1904, "Tabel 19 Antal ved Dom eller Forelæg straffældte Personer, fordelte efter Forseelsernes Art."

1905-1906, "Tabel 17 Antal ved Dom eller Forelæg straffældte Personer, fordelte efter Forseelsernes Art"

2.1.3. Norsk Retstidende

Oversikt over dommer og kjennelser publisert i Norsk Retstidende 1866-1910

Norsk Retstidende har gått under forskjellige navn og utgiver:

1866: Norsk Retstidende, Ugeskrif for praktisk Lovkyndighed

1886: Norsk Retstidende, Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi, Den norske Sagsførerforening.

1905: Norsk Retstidende, Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi, Den norske Advokat- og Sagsførerforening.

Rt 1866 s 195

Rt 1869 s 475

Rt 1881 s 786

Rt 1884 s 46

Rt 1884 s 664

Rt 1886 s 749

Rt 1887 s 889

Rt 1889 s 407

Rt 1890 s 235

Rt 1905 s 673

Rt 1905 s 848

2.2. Lover

Lov av 6 juni 1863, Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne, i Ulvund,F., 31.8.2000, "Faksimileutgåve av fattiglovene 1845, 1863 og 1900", Historisk institutt, Universitetet i Bergen, <http://www.hist.uib.no/krim/fattig/> [19.05.2011].

Lov av 6 juni 1863. Lov om Fattigvæsenet paa Landet, i Byarkivet i Oslo, 17.02.2010, "En tiggers historie" <http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/article155449-961.html> [19.05.2011].

3. Litteratur

Bertnes P. A., & H. Kongshavn, "Praktisk rettskildelære: En innføring", <http://juridisk.net/prjus/index.html> [23.05.2011].

Byarkivet i Oslo, 16.02.2010, "De fattiges stemme" med linket artikkel "En tiggers historie" <http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/article157941-961.html> [19.05.2011].

Dannevig, J., Egge, G. & Nissen, G. 1983, *Den dømmende makt. Domstolenes organisasjon og virksomhet 1814-1964*, Den norske Dommerforening, Universitetsforlaget, Oslo

Den Norske Advokatforening, "Norsk Retstidende", <http://www.advokatforeningen.no/Medlemstilbud/Publikasjoner1/Norsk-retstidende/> [23.05.2011].

- Ellen Røsjø, 2005, "Spennende arkivskatter på sotete loft"
<http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/article48423-961.html> [19.05.2011].
- Hallager, G., 1915-16, *Norges Høyesteret 1815-1915*, Bind I-II, H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Kristiania.
- Hofstad, M.B., 2009, "Tiggere og løsgjengere i Kristiania", *Tobias*, årgang 18, nr. 2: 56-62.
- Høeg, T.A., 1990, *Lov og dom: lovregister til Norsk Retstidende 1836-1968*, Det juridiske bibliotekfond & Ad Notam AS, Oslo.
- Langeland, N.R., 2005, *Siste ord. Høyesterett i norsk historie 1814-1965, Bind I: 1814-1905*, Cappelen, Oslo.
- Midré, G. 1995, *Bot, bedring, eller brød? Om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjon til verlferdsstaten*, 2. utg., Rådet for samfunnsvitenskapelig forskning NAVF, Universitetsforlaget.
- Sandmo, E., 2005, *Siste ord. Høyesterett i norsk historie 1814-1965, Bind II: 1905-1965*, Cappelen, Oslo.
- Schweigaard, A., 1981, *Den Norske Proces*, 5.utg, H. Aschehoug & Co., Christiania.
- Sundt, E., 1979, 1870, *Om fattigforholdene i Christiania*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Seip, A-L, 1984,1994, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, 2. utg., Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Ulvund, F., 2002, "Byens Udkud? Ein studie av karrierar som innsett i tvangsarbeids- og straffanstaltar i Bergen ca 1850-75" Avhandling for graden dr. philos, UiB